

О.В. Гопкало,
Т.О. Рудич

ТВАРИНИ НА МОГИЛЬНИКАХ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ— СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

До складу культури Черняхів—Синтана-де-Муреш входили представники різних етносів — носії різних традицій, які вживали м'ясо тварин на поминальному бенкеті, використовували його в якості напутньої їжі померлому; деяких тварин приносили в жертву, а деякі могли виконувати роль «супроводу» в потойбіччя. У статті обговорюються можливі функції тварин, кістки яких знайдено на могильниках.

Ключові слова: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, поховальний обряд, кістки тварин, напутня їжа, жертвоприношення, тварини супроводу.

Палеозоологічний матеріал з поселень та могильників несе цікаву інформацію для вирішення низки питань стосовно господарчої діяльності, соціальної структури, релігії та духовного життя населення, а також, хоча і з певними застереженнями, може інколи використовуватися при етнокультурних реконструкціях.

У нашій роботі проаналізована інформація стосовно кісткових решток тварин з інгумацій та кремацій черняхівської культури. Використана база даних, створена Г.Ф. Нікітіною (Никитина 2012) і доповнена О.В. Гопкало.

На нашу думку, можна об'єднати кісткові рештки в окремі групи.

I група, інгумації.

А. Кістки тварин з поховань людей, які можна розглядати як напутню м'ясну їжу померлому.

Б. Кістки тварин з людських поховань, які, скоріше за все, не були напутньою їжею та можуть розглядатися в ролі тварин супроводу (транспортного засобу, провідника) та охоронців.

В. Окремі поховання тварин.

Матеріали першої групи походять з закритих комплексів, що дає певну перевагу при аналізі та більш чітке датування.

II група, кремації.

А. Кістки тварин з кремацій, що обов'язково містять людські кістки, які можна розглядати в якості напутньої їжі.

Б. Окремі поховання тварин, які можна розглядати в якості замісних жертв, жертв богам та предкам, напутньої їжі з кенотафів.

В. Кістки тварин з кремацій, що містять людські кістки, які можна розглядати в якості поминальної страви — тризни.

Група III. Кістки з культурного шару могильника, що могли бути рештками поминальної їжі — тризни, жертвоприношень або могли потрапити до культурного шару могильника випадково, наприклад, під час руйнування поховань внаслідок ритуальних дій або пограбування. Також вони могли бути занесені на територію могильника тваринами. Матеріали цієї групи викликають найбільше запитань щодо точності визначення, походження, датування, інтерпретація їх у більшості випадків проблематична, тому в нашому дослідженні цю групу матеріалу не залучено.

Джерельна база роботи.

Із 5600 опублікованих поховань культури ЧСМ рештками тварин супроводжувалися 641 могила (10%). Переважну більшість з них, 572 випадки (88%), зафіксовано в інгумаціях.

Оскільки автори цього тексту здали до друку статтю про напутню їжу на могильниках ЧСМ (Гопкало, Рудич друкується), для уникнення дублювання у цій роботі, інформацію стосовно результатів аналізу ми подаємо тезисно.

І.А. Напутня їжа.

Кістки тварин з поховань людей, які можна розглядати в якості напутньої м'ясної їжі померлому.

До них належать фрагменти кістяків тварин, як правило їх істотної частини, які супроводжуються ножем та / або знаходяться в посуду. Місце їх розташування в похованнях може варіювати, але найчастіше напутню їжу ставили біля голови померлого.

1. Порівняльний аналіз складу напутньої м'ясної їжі з поховань та складу стада культури ЧСМ.

Видовий склад тварин, які використовувалися в якості напутньої їжі в похованнях культури ЧСМ має розбіжності з видовим складом стада цієї культури.

Якщо на більшості культурного ареалу у стаді черняхівців домінує велика рогата худоба (40,5—45,0%), то серед напутньої їжі вона фіксується лише в комплексах, що складають лише біля 10,7%.

Серед напутньої їжі в похованнях черняхівців впевнено лідирує дрібна рогата худоба. Вона трапляється в 258 комплексах з 522, з яких присутня інформація стосовно видової приналежності тварин, тобто складає 49,42% від загальної кількості. У стаді дрібна рогата худоба становить 24,6—30,0%, тобто різниця дуже суттєва.

Дрібна рогата худоба домінує у складі напутньої їжі практично в усіх регіонах. На превеликий жаль, у більшості випадків ми маємо інформацію, яка не диференціює кісткові рештки дрібної рогатої худоби на вівцю та козу. Але при аналізі нечисельних вибірок, де така диференціація має місце, спостерігається певна тенденція: для Північного Причорномор'я, Середнього Подніпров'я, Лівобережжя частіше можна говорити про вівцю, коза ж частіше фіксується в південно-західному регіоні. Найбільший відсоток кози припадає на могильник Михелешень у румунській Молдові.

Свиня в похованнях черняхівської культури зафіксована у 50 комплексах, що становить 9,5% від загальної кількості поховань з кістками тварин. У складі стада свиня складає від 12 до 25%.

Частіше свиня трапляється в могилах західного та південно-західного регіонів культурного ареалу. На цих землях вона має більший відсоток й в стаді. Треба відзначити, що на сусідніх західних тери-

торіях свиня домінує у стаді вельбарської культури. Населення центральноєвропейського Барбарікума також в цілому широко практикувало в першу чергу розведення свиней (Белявцев 2016, с. 400).

Рештки коня в похованнях черняхівської культури трапляються нечасто (1,4%), хоча у стаді кінь складає від 12 до 25%. Усі знахідки решток коня сконцентровані в південних районах ЧСМ. Далеко не в усіх випадках ці рештки можна вважати напутньою їжею, але на цьому ми зупинимося нижче.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що існує різниця між складом стада та складом тварин, яких використовували в якості напутньої м'ясної їжі. Це може мати різні пояснення.

Найімовірнішою видається економічна мотивація при виборі саме дрібної рогатої худоби в якості напутньої їжі. Для порівняння наведено наступні дані. Якщо з тогочасного бика можна було отримати біля 150 кг корисного м'яса, зі свині — 80, то з вівці та кози лише 20 (Цалкин 1966). Зрозуміло, що вартість бика була значно вищою. До того ж, черняхівці розводили худобу молочного напрямку, тобто у стаді переважали корови, яких взагалі на забій пускали рідко.

2. Майновий аспект. Вважається, що приношення м'ясної їжі є ознакою поховань найвищого соціального рангу або категорії Ib, за Ф. Бірбрауером, які належать дорослим чоловікам (Bierbrauer 1989, S. 70, 71; Гопкало 2016, с. 71, 75, табл. 2).

Втім, проведене дослідження соціальної стратифікації носіїв культури ЧСМ (Гопкало 2016) підтвердило деякі припущення, висунуті раніше, наприклад, що ознаки виду А: «посудини-«приношення»» та «м'ясна їжа» тісно пов'язані та відзеркалюють «відчужувану частку суспільного майна, що регулювалася представниками общини» (Кравченко 1987, с. 211, 212). Виключення складають поховання раннього етапу черняхівської культури, що супроводжуються м'ясною їжею, але не вміщують посудин-«приношень». Це може пояснюватися відсутністю потрібної кількості посуду для поховальних потреб у першій генерації мігрантів або тим, що регламентація поховального інвентарю складається в пізніший час. Так чи інакше, але м'ясною їжею супроводжуються поховання категорії II а, за Ф. Бірбрауером, які належать представникам обох статей та вікових груп (Гопкало 2016, табл. 1).

Аналіз приношень показав, що частіше в якості напутньої їжі до могил клали м'ясо дрібної рогатої

худоби (вівці, кози), курятину, курячі та гусячі яйця, свинину, рідше яловичину (Гопкало 2016, с. 77).

3. Статеві-віковий аспект. Вибірка поховань, в яких містилася м'ясна їжа та були антропологічні визначення статі та віку становить 230 випадків. М'ясна їжа була присутня в похованнях осіб різної статі та віку. Причому, кількість чоловічих та жіночих поховань з напутньою м'ясною їжею приблизно однакова (84 та 98 випадків), що свідчить про досить високий статус жінок. В похованнях дітей I дитячого віку зафіксовано 35 випадків присутності м'ясної їжі, а в похованнях дітей II дитячого віку — 13, тобто в дитячі могили (з врахуванням демографічної ситуації) м'ясну їжу ставили рідше.

4. Територіальний аспект. Напутня м'ясна їжа присутня у похованнях всього ареалу культури ЧСМ, але частка її різна в різних регіонах: частіше напутня м'ясна їжа потрапляла до поховань південно-західного регіону ЧСМ, Молдови та західної частини Північного Причорномор'я, рідше — Правобережжя Дніпра і це при наявності великих і добре досліджених могильників: Журавка, В. Бугаївка, Черкаси-Центр.

5. Культурний аспект. Як вже говорилося, при виборі м'яса для напутньої їжі у різних народів важливу роль відігравали їхні культурні традиції.

Бик був бажаною твариною на поховальному бенкеті та для жертвоприношень різних народів Європи та Сходу. Використання вівці в якості жертвоприношення, страви поховального бенкету та напутньої їжі також було широко розповсюджене, але все ж можна відзначити, що пріоритет їй надавали на Сході та Півдні.

Вужчий ареал шанувальників був у свині. В окремих народів півдня вона вважалася нечистою твариною. На сьогодні ми схилиємося до думки, що присутність м'яса свині в похованнях переважно пов'язане з центральноєвропейською та північною традицією. Можливо, з європейськими традиціями варто пов'язувати й присутність кози у похованнях культури ЧСМ.

Кістки птахів в низці випадків визначені як такі, що належали куркам. Найбільша їх концентрація припадає на Північне Причорномор'я. Кури мають південне походження і в Європі з'явилися досить пізно, традиція розведення курей повільно поширювалася з Персії через Грецькі землі. Ще на межі нової ери Цезар писав, що, наприклад, у галів є кури та гуси, але вони не вживають їх у їжу — це вважається

гріхом, а тримають лише задля розваг (Gaius Iulius Caesar. De Bello Gallico 12). Кури та гуси фіксуються на кістковому матеріалі з пам'яток вельбарської культури (Белявцев 2016, с. 400). Зрозуміло, що у кочовому — скіфському, сарматському — середовищі курка не була популярною твариною, але кури фіксуються на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Широке розповсюдження вони мали в Римі. При цьому їх досить широко використовували в ритуальній практиці, наприклад, при ворожбі. Курки, на яких гадали авгури, завжди були присутні в обозах римської армії. Яйця входили до традиційної римської поминальної їжі — *silicernium* (Тайлор 1989, с. 272).

Яйця трапляються в похованнях черняхівської культури, головним чином, південних пам'яток, що спричинено, скоріше за все, античними впливами (Папанова 2006, с. 211).

Тварини зі складу м'ясної їжі та давні культури. Поховальна обрядовість, як свідчать писемні джерела та матеріали етнографії, просякнута символікою (Тайлор 1989). Зрозуміло, що будь-які реконструкції релігійного та духовного життя давніх народів є значно більш хисткими за реконструкції технологічної та соціальної структури. Особливо це стосується поліетнічних культур, до яких належить і черняхівська, й таких, що знаходилися на перетині культурних впливів різних народів. Втім, це не значить, що спроби таких реконструкцій не треба проводити. У нашому випадку йдеться, скоріше, про збирання матеріалів для подальших реконструкцій.

Напутня їжа в різних культурах могла дублювати меню поминального бенкету, чи просто бути його часткою, жертвоприношенням богам та померлому. Якщо припустити, що частина забитої худоби йшла на пожертву богам, а частина — використовувалася в якості напутньої їжі, можна спробувати з'ясувати, чийм ритуальним традиціям віддавали перевагу носії культури ЧСМ.

Коло нашого пошуку досить широке. Серед носіїв культури археологи називають германців, слов'ян, сарматів, пізніх скіфів, антропологічний матеріал дозволяє говорити про балтів, нащадків кельтів, вихідців з античного середовища (Магомедов 2001; Рудич 2014).

Велика рогата худоба. Стародавній культ бика сягає своїм корінням ще до стадії скотарства. Він мав дуже широке розповсюдження та охоплював великий індоєвропейський загал. Сліди давнього культу цієї тварини читаються у міфології багатьох

народів Європи, Азії, Африки. Бики були пов'язані з солярними та землеробськими культурами, а також богами найвищого рангу в божественній ієрархії.

Сліди культу бика фіксуються в Греції та Римі, серед кельтів та германців. У германців з культом матері-землі пов'язана корова (Тас. Germ. 40).

Коза. Коза та козел активно фігурують в європейській міфології. В Греції тварина була пов'язана з культурами Діоніса та Артеміди (Кагаров 1913, с. 265). Для груп населення Північної Європи, за міфологією, коза була більш поважним персонажем, ніж вівця. Так, у германській міфологічній традиції на козлах їздив бог Тор; козли були також пов'язані з плодючістю та були вічною їжею Тора, який повертав їх до життя (Русанова 2002, с. 58). У міфології давніх балтів козел був другою, після коня, шанованою твариною. Козел супроводжував бога грому, а також вважався символом чоловічої сили та віщуном погоди (Гимбутас 2004, с. 208).

Вівця. Вівця є досить розповсюдженою жертвовою твариною у представників різних культур та різних хронологічних періодів не тільки Європи, але й Азії. В низці культур вона пов'язана з хтонічними культурами. В Давній Греції баран був пов'язаний з Гермесом, який, окрім всього, був провідником душ в царство Аїда. Вівця широко використовувалася в Елладі на поминальних заходах та для жертвоприношень. Хтонічне значення вівці, жертви померлому, досить часто демонструє її зображення на гробницях. У Римі вівця грала значну роль в культурах Манів та Ларів (Кагаров 1913, с. 263), тобто вівця була пов'язана з шануванням померлих предків.

Свиня. Свиня однозначно не входила до групи улюблених тварин кочовиків. Серед низки народів півдня існувала заборона на вживання її м'яса як нечистої тварини. Але свиня була популярна серед осілих груп та народів лісової зони. У греків вона була одним з символів плодючості та була пов'язана з культурами Деметри та Афродіти. В римських сатурналіях свиня використовувалася в якості жертвової тварини (Кагаров 1913, с. 268). Серед народів Європи свиня була найбільш популярною серед кельтів, у них існував бог-свиня Моккуса. В уельських історіях свиня походила з Елізіума. Кабан був божественним символом на монетах та олтарях. На кельтських святилищах серед кісток тварин переважають кістки свині. Кістки свині, інколи кремовані, знаходять на кельтських могильниках: фіксуються окремі поховання свині

або разом з людиною. Магічна свиня була безсмертною їжею кельтських богів (Маккалох 2004). Вічного кабана їли також герої на вічному бенкеті у Вальхаллі. Таким чином, свиня в центральноєвропейській та північній традиції пов'язана з ідеями безсмертя. Можливо, її забій на поховальні заходи міг носити певне сакральне навантаження.

Яйця. Яйця в похованнях найпростіше пов'язати з античними поховальними традиціями. Яйце займало суттєве місце в культурі мертвих (Кагаров 1913; Зубарь 1982, с. 114). Дослідники вважають, що воно могло бути апотропеем або виконувати функції очищення. В орфіко-піфагорійському вченні воно було пов'язано з ідеєю відродження (Папанова 2006, с. 211). Цілоком можливо, що традиція класти яйця в могилу є відгуком античних традицій й не завжди вони могли бути виключно напутньою їжею.

Таким чином, більшість тварин, кістки яких трапляються в похованнях культури ЧСМ можуть бути пов'язані з культурами плодючості або хтонічними культурами.

6. Хронологічний аспект. Вірогідно, що частка поховань з м'ясною їжею істотно коливалася в різні періоди існування культури ЧСМ. Можна припустити, що ранній її етап пов'язаний з переселенням великих груп населення. При довгих переходах, які супроводжували міграції, частина тварин використовувалася в якості «живих консервів». Тих, що перенесли довгий шлях, тримали для подальшої селекції, тому, скоріше за все, використання їх в якості напутньої їжі було обмежене. Втім, відомі поховання раннього етапу, які супроводжувалися м'ясною їжею, але не вміщували посудин-«приношень». За браком даних складно визначити їх частку серед загальної кількості поховань раннього етапу.

До певного проміжку часу належать й зміни в ідеологічних уявленнях, які насамперед відбивалися в поховальному обряді. Це добре ілюструється на прикладі поховань з північною та західною орієнтацією, останні, як вважається, з'являються внаслідок поширення християнства. В такому випадку стає зрозумілою відмова від напутньої їжі. Втім, ця теза стосується лише частини поховань з західною орієнтацією. Враховуючи той факт, що м'ясною їжею супроводжувалися лише поховання досить високого соціального та майнового рангу, кількість західноорієнтованих могил з напутньою їжею є досить значною, а їхнє поширення у регіонах, де за-

фіксовано пізньоскіфські та сармато-аланські риси матеріальної культури є одним з аргументів на користь етнічної версії походження цього обряду.

І.Б. Тварини супроводу.

В низці випадків серед кісток тварин з поховань можна виділити ті, які радше розглядати не у якості поминальної їжі, а, скоріше, супутньої померлому тварини. Серед таких випадків найчастіше виділяються кістки коня та собаки.

Кінь. В похованнях культури ЧСМ, як вже говорилося, рештки коня траплялися нечасто. Усі вони сконцентровані в південних районах її існування. У випадку, коли тварину представлено тільки черепом та кістками ніг, навряд чи це можна інтерпретувати як напутню їжу. Скоріше за все, ці рештки несуть інше навантаження. Це саме стосується й окремих кінських зубів у похованні — тут може працювати принцип «частка за ціле». Кінь може бути супроводом — транспортним засобом — для душі померлого по дорозі в потойбіччя, слугувати померлому у іншому світі або бути жертвоприношенням богам, які пов'язані зі світом померлих.

Культ коня широко відомий у індоєвропейців. Він міг виникнути у різних індоєвропейських народів незалежно один від іншого, як відображення близьких релігійно-міфологічних уявлень. Це може відбивати і дуже давні спільні релігійно-міфологічні шари, тому намагатися пов'язати виutki поховання з конем з конкретно етнічною або культурною групою треба дуже обережно.

Для ареалу культури ЧСМ завжди виникає спокуса пов'язати присутність кісток коня у похованнях з впливами степовиків. Дійсно, в житті степовиків як в реальності, так і в уявленнях кінь завжди відіграв велику роль. Це простежується в фольклорі й відтворено в писемних та археологічних джерелах.

У скіфських похованнях інколи трапляються фрагменти кісток коней, які виконували роль напутньої їжі. Відомо, що скіфи, як і більшість степових народів, вживали коней у їжу.

Так само активно вживали коней в їжу і сармати, але не використовували їх у якості напутньої страви.

На пізньоскіфських пам'ятках кінь, причому в комбінації з м'ясом інших тварин, зрідка фіксується у якості напутньої їжі. Так, у Золотій Балці в одному з поховань кістки коня, бика та зайця лежали разом на блюді. Тобто в тих випадках, коли кістки коня знаходилися на блюді, в казані, або у супро-

воді ножа, вони дійсно могли розглядатися у степових іраномовних народів в якості напутньої їжі.

Втім, в скіфських похованнях інколи знайдено повні скелети коней, інколи зі зброєю. Особливо багато таких випадків в могилах скіфської провідної верстви (Кузьміна 1977, с. 100). Скоріше за все, це були коні, які супроводжували небіжчика на той світ й там слугували йому. Мертвих коней разом з вершниками розміщали довкола могили при відзначенні річниці з дня поховання скіфських царів. Про це є згадки у Геродота (Herod. IV).

В Криму пізньоскіфські поховання воїнів часто супроводжувалися й захороненням коней, в цих випадках їх варто розглядати в якості супутніх тварин: в Золотій Балці скелет коня розміщено над дитячою могилою; четверо коней супроводжували багате поховання Неаполя Скіфського (Археологія ... 1986, с. 228, 258).

Зі світом потойбіччя кінь був пов'язаний у древніх греків. Кінь виступав в ролі жертвних тварин та апотропеев в грецьких культурах хтонічних богів. У давньогрецьких міфах коні часто приносили смерть: коні Ареса, Ахілла забирали душі людей; Деметра Ерінія, яка охороняла мертвих, приймала вигляд кобиллиці; з кінською головою змальовували також Гекату. У вигляді коня міг поставати бог царства мертвих Аїда, а інколи він правив квадригою чорних коней (Кагаров 1913, с. 223). Зображення голови коня часто трапляється на грецьких надгробках, а звичай ховати коней разом з людьми відомий з гомерівських часів. На некрополях Північного Причорномор'я рештки коней присутні як в похованнях, так і у вигляді залишків тризни, а також на святилищах хтонічних богів. Вони присутні на всіх хронологічних зрізах від архаїки до римської доби, причому, якщо на перших порах ховали або палили тіло коня повністю, то у більш пізній час його частини — голову або зуби (Junkelman 1990, S. 42—43; Папанова 2006, с. 201).

З поховальними ритуалами зв'язані коні у віруваннях балтів. Померлі воїни та землероби піднімалися на своїх конях на небо, на конях вони поверталися на землю, щоб подивитися на свої сім'ї. В перші століття н. е. в Пруссії та Литві ховали коней в повній зброї, часом стоячи. Звичай проіснував досить довго — аж до прийняття християнства. За свідченнями Петра з Дуйсбурга, у 1326 р. пруське плем'я нотангів спалювало своїх померлих на спині коня. В записках XVII ст. згадується, що під час свята померлих кишки та

шкуру коня приносили на могилу, щоб допомогти мертвим повернутися на конях на землю та відвідати рідних (Гимбутас 2004, с. 195).

Скандинавські воїни могли в'їхати на конях до Вальхалли, на конях там могли брати участь у герцях: спостерігається та сама тенденція — для цієї тварини потойбіччя було відкрите (Jankuhn 1967, S. 146).

У германців кінь користувався великою повагою. Тацит відзначав, що германці вважають коней посередниками богів (Тас. Germ.10). Кінь був жертвовною твариною та був присвячений Фрейру, богу плодючості. Голову коня кидали в багаття у день літнього сонцестояння.

У кельтів також кінь виступав у ролі жертви на жовтневих релігійних заходах, як в Римі, так і в день літнього сонцестояння, як у германців. У кельтському пантеоні існувала навіть богиня Епона — покровителька коней. У багатьох народів світу культу плодючості та тхонічні культу взагалі були тісно переплетені.

Але ні германці, ні римляни, ні кельти в їжу коней намагалися не вживати. Коноїдство було давньою степовою традицією, яка пов'язана в хронологічно близький час з іраномовними народами.

Тобто, якщо в похованнях черняхівської культури ми знаходимо рештки коня, які можна вважати напутньою їжею, то це можна дійсно розглядати як степові, іранські, впливи. Але використання їх в якості напутньої їжі повинно бути добре аргументовано, тобто ми повинні мати справу з істивними фрагментами туші коня, які супроводжуються або столовим прибором, ножем, або знаходяться в посудині. В інших випадках, скоріше за все, ми маємо справу з твариною супроводу в потойбічний світ.

Для вирішення питання про походження даної традиції в культурі ЧСМ з конкретної етнокультурної спільноти, варто спробувати скорелювати знахідки кісток коня з поховальним обрядом: кремацією або інгумацією та типом поховальної споруди. У кельтів, балтів і германців все-таки переважав звичай кремацій з цією твариною, хоча у балтів фіксувалися і інгумації.

В ареалі культури ЧСМ кістки коня траплялися в похованнях, типи яких мають зв'язок зі світом пізніх скіфів та аланів: склепах-катакомбах (Фурманівка 22), ямах з заплечиками (Данчени 119, Кам'янка-Анчокрак 32, Коблеве 20), в тому числі з кам'яним закладом (Коблеве 20, Ранжеве 3). Ці поховання походять із Середнього Подніпров'я

(Журавка), Північного Причорномор'я (Кам'янка-Анчокрак, Коблеве, Ранжеве), Молдови (Данчени, Малаєшти), румунської Молдови (Бирлад-Валя-Сяке, Міхелешень), Мунтенії (Тиргшор).

Зведення поховань пізньоантичного часу з кістками або скелетом коня поза межами культури ЧСМ складено М.М. Казанським під час пошуків аналогій похованню в Концештах (Казанський 2014, с. 320—324).

Собака. Собака вважається твариною, яка була приручена людиною найраніше. Собака була охоронцем простору поселення, вона допомагала охороняти стада на випасі, була помічником на полюванні, транспортним засобом. Зі шкіри собак шили одяг та взуття, що добре фіксують етнографічні спостереження, особливо для народів півночі (Новиков 2001). Собака могла використовуватися в якості запасу м'яса в певні періоди існування популяції.

Інформацію стосовно того, що собак вживали у їжу напередодні римської доби, у римську добу та добу середньовіччя ми знаходимо як у античних писемних джерелах, так й у середньовічних епосах та фольклорі Європи.

У класичних авторів мається згадка про те, що греки та фракійці використовували собак у їжу (Кагаров 1913). Цю інформацію добре підтверджує палеозоологічний матеріал з античних пам'яток (Журавлев 2016, с. 254). Навряд чи це було сталою традицією, скоріше за все, це була змушена міра під час голоду.

Події кельтського ірландського циклу про Кухуліна датують початком нової ери. Ім'я головного героя перекладається як собака Куланна, а його гейсом — табу — було не їсти собачої плоті. Порушення цього гейса й стало головною причиною загибелі цього славетного героя (Маккалох 2004, с. 217). Для нас в цьому контексті важливо те, що собак у кельтському середовищі могли вживати в їжу.

Фіксуються також випадки поїдання собак готами. Амміан Марцелін згадує, що готи за екстремальної ситуації прийшли у такий стан, що продавали дітей в обмін на незначну кількість собачого м'яса. За одну собаку віддавали дитину, задля такого обміну римляни вилловлювали бродячих псів (Амм. Марс. XXXI. 4.11.5.1—2.) Зрозуміло, що це у будь-якому разі це не було сталою традицією серед германських племен, хоча германці мали досить специфічне відношення до собаки як жертвовної тварини.

Кістки собак трапляються на поселеннях, могильниках й святилищах різних хронологічних епох та різних територій. ЧСМ не становить винятку. Причому, частка собачих кісток сильно коливається на різних поселеннях (Журавлев 2014, с. 296—303).

Використання собаки в якості їжі, тим більше напутньої їжі, в даній культурі не доведено. Принаймні, розрізнені кістки собаки у супроводі ножа у похованнях ЧСМ до сьогодні не фіксувалися.

В інгумаціях культури ЧСМ у восьми випадках, що становить біля 1,0 %, траплялися повні кістяки собак. Їх присутність у похованнях можна розглядати в якості тварини супроводу у потойбічний світ або сторожа поховання.

Так, наприклад, у Лавриківці скелет невеликої собаки¹ лежав біля скупчення посуду (Супруненко, Гопкало 2014, с. 208).

Раніше череп собаки знайдений у похованні 13 могильника Переяслав-Хмельницький (розкопки 1954 р.), визначеному як кенотаф та похованні 287 могильника Данчени.

Скелети собак, на відміну від залишків ритуальної їжі, знаходять майже цілими і не завжди безпосередньо в могилі: інколи над могилою, в насипу кургану, в сміттєвих ямах на поселеннях сарматів Карпатського басейну (Kulcsár 1998, S. 72—74, 100), а також на могильнику Нейзац у Криму, що є однією з відмінностей цієї пам'ятки від інших пам'яток пізньосарматської культури Криму (Храпунов 2013, с. 192).

Собака у віруваннях окремих народів була твариною, яка могла допомогти господарю знайти дорогу у потойбічний світ (Тайлор 1989), в тому числі у германців служила Одину та супроводжувала мертвих у Вальхаллу (Jankuhn 1967, с. 167).

Добре відомо, що собаки були пов'язані зі світом мертвих і в уявленнях давніх греків. Давні греки вірили, що душі померлих з'являються на некрополях у вигляді собак, які супроводжують Гекату (Лосев 1957, с. 420). Гекаті було надано право затримувати душі померлих на цьому боці річки Стікс та не пускати їх в потойбіччя, втім, не довше ста років. Тому елліни відносилися до цієї богині з пієтетом. Але культ Гекати мав також і функції апотропея.

Собаки могли виступати у якості охоронців кордону між світом живих та мертвих. Хресто-

матійний приклад — триголовий пес Цербер, який охороняв вхід до Аїду, саме йому призначалися медові коржі в похованнях еллінів.

На нашу думку, собаки в похованнях ЧСМ можуть виступати у ролі сторожа. Вони можуть охороняти могилу та померлого від недоброзичливих втручань, або навпаки — оберегати живих від покійника. В обох випадках собака може контролювати межу між світами. Присутність собак у могилах ЧСМ може також мати відношення до магічної практики черняхівців.

Плутарх писав, що собака має відношення як до відворотньої, так і до очищувальної обрядовості у античному світі (Кагаров 1913). Цілком можливо, що близьких поглядів дотримувалися і окремі варварські народи.

Сука була твариною, що присвячувалася Гекаті. Тому вважається, що з метою запобігання гніву богині собак приносили їй у жертву (Кагаров 1913, с. 228). Поховання собак на некрополях поза людськими могилами розглядають в якості жертв хтонічним богам Гекаті та Аїду. Останнього інколи зображували в шоломі з собачої голови (Клингер 1911, с. 248).

На некрополі Ольвії до «жертвних поховань» належать скелети трьох молодих собак *in situ*, які лежали на засипці ями 14 з щільного ґрунту поверх шару зольного ґрунту. В ямі знаходилися уламки кераміки та перепалені кістки (Козуб 1974, с. 285—286). Ще одне ритуальне поховання собаки було відкрито біля могили 2000/7 (кінець II ст. до н. е.) (Ляшко, Папанова 2002, с. 178—179).

Можливо, знахідки кістяків собак в одних могилах з людьми можна розглядати як сторожа потойбічного світу або, хоча це менш вірогідно, провідника.

Практично у всіх жертвних місцях, пов'язаних з кельтами, знайдені кістки тварин. Домінують кістки свійської худоби, але є кістки собаки та вовка. Обидва вони, згідно ірланським сагам, належали світу богів (Гуревич 1972, с. 18—19). З територіально більш близьких до нас випадків фіксації кісток собаки на кельтських пам'ятках можна назвати святилище біля Лака Велене у Угорщині на Дунаї, де в одній з ям, які розглядають в якості жертвних, знайдено скелет собаки.

Серед германців фіксується досить своєрідний склад жертвних тварин. Х. Янкуном було порівняно склад кісток з болотних святилищ та поселень.

1. Самиці, висотою в холці до 0,35 м, віком близько 2 років, за визначенням к. вет. н., доцента М.В. Лисенка.

За його даними, серед кісток тварин на болотних святилищах найбільше були представлені собака та кінь. На окремих святилищах кількість кісток собак сягала 73, коней — до 40 %. В той самий час на поселеннях кістки собак складають лише 0,2, коней — біля 7 %, хоча загалом на поселеннях домінує рогата худоба. Тобто собака вважалася у германців досить бажаною жертвою. Вона була пов'язана з потойбічним світом. Собака, як вже згадувалося, служила Одину та супроводжувала мертвих у Вальхаллу (Jankuhn 1967, S. 167).

На святилищах германців, які з'являються на Ельбі та Заалі у Тюрингії та мають певні паралелі у кельтському світі, теж фіксуються поховання собак та коней, наприклад, на могильнику Вайсенфеле V—VI ст. (Muller 1957). Собак використовували і в якості будівельної жертви (Makiewicz 1976; Geisslinger 1970, S. 210—212). Собак могли ховати біля порогу хати, де вони, можливо, несли захисні функції.

Зайці. Дві тушки зайців покладено на місце зруйнованої верхньої частини людського кістяка у Данченгах (п. 224). Поховання супроводжувалося приношенням м'ясної їжі — яловичини, що свідчить про те, що похована жінка або належала до заможної родини, або користувалася значною повагою громади.

У даному випадку тушки зайців не були розчленовані для приготування страви, вони лежали не разом з кістками великої рогатої худоби і не супроводжувалися ножем. Більш того, вони знаходилися на місці зруйнованої верхньої частини кістяка. Тобто вони опинилися в похованні вже після розпаду м'яких тканин померлої. Можливо, їх поклали у якості замісної жертви після того, коли могила була потривожена та частина кісток з неї вилучена. Близьку ситуацію ми спостерігаємо на могильнику Чернелів-Руський, де в одному з поховань на місце вилученої частини кістяка було поставлено горщик, скоріше за все, з напутньою їжею.

Поховання, про яке йшлося вище, за деякими ознаками належить до поховань найвищої соціальної верстви. Розміри могильної ями 2,95 × 2,40 × 2,60 м. По периметру дна могили розташовані стовбові ями, але, оскільки вони розміщені не впритул до поховальної камери, автор розкопок припустив існування дерев'яної обшивки. Поховання супроводжувалося багатим інвентарем, серед якого фрагмент срібної застібки, скляний келих і посуд, поясні амулети, а також, як вже

вказувалося, приношенням шматка яловичини, що трапляється не так часто.

Зайці у цілої низки народів пов'язані з культом плодючості, але інколи вважаються віщунами неприємностей. Є етнографічні спостереження, що лапки зайців та кроликів використовували в якості захисної магії як для окремої людини, так і для житла. Якою ідеєю керувалися люди, які поклали зайців у зруйноване поховання сказати важко, але, вірогідно, ми маємо справу з ритуальними діями.

В скіфології відносно нещодавно висловлено думку про те, що заяць символізує життя (Молев 2015).

Бобер. Одна знахідка на могильнику Башмачка (п. 2) разом з кістками дрібної рогатої худоби. Бобрів цілком могли вживати у їжу, більш того їх м'ясо та жир, поряд із м'ясом борсуків, широко використовувалися в народній медицині з давніх часів.

Лисиця. Кістки лисиці знайдені в похованнях черняхівської культури лише один раз у поховання 31 могильника Коблеве разом з кістками дрібної рогатої худоби та птиці. У будь-якому разі їх мало ймовірно розглядати як напутню їжу.

З екзотичніших пояснень можна навести приналежність померлого до роду (клану) тотемом якого був лис. Як правило, тотемні тварини роду або тварини, назва яких ставала конкретним ім'ям людини, були табу, але в етнографії фіксуються і випадки їх ритуального вбивства.

У випадку з лисом, бобром, зайцями в похованнях ЧСМ проти сприйняття їх, як родових (кланових) тотемів свідчить, головним чином те, що ми маємо справу з поодинокими випадками, а не з групою таких поховань на одному могильнику, який ми можемо розглядати в якості родинного.

Черепahi. Знахідок панцирів черепах у похованнях ЧСМ усього три. Черепах цілком могли вживати у їжу, але у випадку їх призначення в якості напутньої їжі, їх поклали б у поховання після термічної обробки і це, скоріше за все, було б зафіксовано дослідниками.

Свою версію появи черепах в похованнях ЧСМ запропонував О.В. Петраускас. На його думку, завдяки поширенню ритуалу вторинного поховання, могильні ями певний час могли стояти відкритими, за таких обставин в них могли потрапити черепахи (Петраускас 2014, с. 145). З огляду на те, що обидва могильника, на яких були знайдені панцирі черепах (Гаврилівка та Жовнін),

знаходяться поряд з Дніпром, це пояснення є досить переконливим.

Поза межами ареалу культури ЧСМ можна назвати знахідки панцирів черепах із зруйнованих поховань 42 та 50 могильника Грудек Надбужний маслосенської групи вельбарської культури (Kokowski 1993, rys. 33, 39).

Яйця. Яйця також можуть виступати не тільки в якості їжі, але і як обереги, символи відродження або очищувальної магії. Цієї теми торкалися автори, які займаються дослідженням античних вірувань (Кагаров 1913; Папанова 2006). Взагалі яйця пов'язані з поминальними обрядами багатьох народів. Для Європи це, скоріше за все, південна традиція, яка могла розповсюджуватися через грецьке середовище. Яйця в якості приношень потрапляли до поховань різних регіонів ареалу культури ЧСМ, вони відомі на Нижньому Дніпрі, у Північному Причорномор'ї (Гаврилівка, Каборга, Кам'янка-Анчокрак, Коблеве, Городок, Нагірне, Ранжеве, Фурманівка), в Молдові (Данчени), румунській Молдові (Барча, Бирлад-Валя-Сяке, Лецкань, Міхелешень), Бесарабії (Малаєшти, Слобозія-Кишкерень), на Буковині (Одая), Східному та Західному Поділлі (Бережанка, Заячівка, Курники, Чернелів-Руський) та Правобережжі (Велика Бугаївка, Журавка, Маслове, Рижавка) та Лівобережжі (Жовнине, Успенка) Середнього Дніпра. Втім, найбільша частка поховань спостерігається на півдні, там же концентруються поховання з великою кількістю яєць: Каборга 10 (12), Фурманівка 22 (10). Втім, п'ятьма яйцями супроводжувалася могила із Маслового 83 в Середньому Подніпров'ї, а 11 — з Барчі 96 в румунській Молдові. Яйце пов'язане також і з християнськими традиціями. В похованні Одая 4 дослідники відзначили навіть, що яйце було фарбованим (крашанка?), а поряд з ним в цьому похованні знайдено кістки від трьох особин дрібної рогатої худоби. Поєднання приношення м'яса дрібної рогатої худоби та яєць є досить типовим — кожне третє поховання, в якому знайдено яйця, вміщувало ягнятину чи баранину.

І.В. На могильниках черняхівської культури зустрічаються і окремі поховання тварин. На сьогоднішній день частіше вони фіксуються в кремаціях, але є цікаві випадки інгумацій.

Так, на могильнику Велика Бугаївка у похованні 165 були виявлені кістки виключно собак (Петраускас, Шишкін 2013, с. 61). Собаки лежали двома шарами та попарно, доросла собака та цу-

ценя. Кістяки були розташовані упорядковано. В заповненні ями були срібна фібула, шматок криці, уламки повторно обпаленої черняхівської гончарної та ліпної кераміки.

Кістки з цього нетипового об'єкта досліджував О.П. Журавльов, який відзначив, що у ямі знаходилися кістки від шести молодих, напівдорослої, двох дорослих та двох утробних особин собаки домашньої. На окремих кістках присутні надрізи від ножа, які залишені при розробці туш. Після чого кістяки були покладені до ями зі збереженням анатомічного порядку (Журавлев 2013).

У випадку з захороненням собак на черняхівському могильнику В. Бугаївка навряд чи ми маємо справу з твариною провідником у потойбіччя (надто масове захоронення) або з твариною сторожем (надто багато цуценят). Скоріше за все, має місце жертвоприношення богам на території могильника, який може нести і окремі функції культового об'єкта.

ІІ. Кремації. Серед 641 поховань ЧСМ, в яких фіксуються кістки тварин, 65 представляють кремації. Тобто, якщо кількість інгумацій та кремацій на могильниках ЧСМ приблизно рівна, а кількість інгумацій з кістками тварин складає біля 10 %, то кількість кремацій з кістками людей і тварин виявляється на порядок менше. Виникає питання, наскільки така картина реальна? Справа у тому, що кістки з кремацій черняхівської культури дуже дрібні, а кількість їх не є великою. Навіть якщо на могильниках ЧСМ працюють антропологи, то у кращому випадку у 30 % кремацій не можна визначити виду приналежність, якщо спиратися на морфологічні особливості. Більш реальну картину може дати гістологічний аналіз, але тут ми впираємося в питання нашого технічного оснащення. Якщо кальциновані кістки з могильників не потрапляли в руки антропологів, то картина взагалі може бути далекою від реальності.

Тим не менш, навіть на тому малому матеріалі, котрий було введено у науковий обіг ми маємо цікаву картину. Виділяється декілька комбінацій.

ІІ.А. Кальциновані кістки людини та кальциновані кістки тварин. Тут теж можливо розглядати їх як кремація людини разом з напутньою їжею. Можлива і інша інтерпретація. На території Польщі поховання з кальцинованими кістками людей та тварин або тільки тварин зустрічаються від доби бронзи і до V ст. н. е., у тому числі і в поморській, оксивській, губінській та пшеворській

культури (Wegrzynowicz 1982, s. 52—58). Відомі такі випадки і в гето-дакійських культурах.

У свій час Т. Венгжинович запропонувала розглядати випадки, коли кальциновані кістки тварин знайдено разом з людиною, як обряд заміщення парного людського поховання (Wegrzynowicz 1982, s. 3, 12).

Правда, треба відзначити, що у культурі ЧСМ парні інгумації та кремації зустрічаються рідко, але це не значить, що версія не має право на існування. До того ж, на тому-таки могильнику Оселівка фіксуються істотні пшеворські впливи.

II.Б. Кальциновані кістки тварин. На матеріалах ЧСМ виділяється невелика група поховань тілоспалень, що містять виключно кістки тварин. На сьогоднішній день такі випадки засвідчені на могильниках: Малинівці (п. 6, 11), Маслове (п. 21, 49) та Оселівка (п. 19, 20, 26, 27, 32, 47, 57 (?), 60, 63 (?)). Так, кількість випадків не є великою, але це складає практично 20 % кремацій, щодо кісткового складу яких опубліковано інформацію, містять лише кістки тварин.

Найбільш докладну інформацію ми маємо з могильника Оселівка, оскільки з його матеріалами працювали М.Г. Великанова та Е.І. Данилова — чудові фахівці в галузі антропології, гарні морфологи, що виключає можливість помилки при визначенні видової приналежності кісток людині; остеологічний матеріал опрацьований В.П. Данильченком.

Антропологічному дослідженню піддано 38 поховань з кальцинованими кістками. З них визначено матеріал з 26 комплексів. Це дуже добрий результат для кремацій ЧСМ, які представлені у більшості випадків невеликою кількістю дуже дрібних уламків, а діагностика спирається виключно на морфологічні особливості. Серед матеріалів з 26 поховань рештки кремації людини були у 17 випадках, а у 9 — серед кальцинованих кісток людських не виявилось: з цих «поховань» п'ять були урнові, чотири — безурнові. Таким чином, третина кремацій з могильника не містила людських решток. Як вже відзначалося, кремації виключно з кістками тварин фіксуються на низці могильників поморської, оксивської, губінської, пшеворської культур, у гето-даків, культурі карпатських курганів (за повідомленням Л.В. Вакуленко), на могильниках зарубинецької культури.

Можливі різні варіанти інтерпретації цього остеологічного матеріалу: жертвоприношення предкам або богам, кенотафи, замісні поховання.

Ми дотримуємося думки, що простір могильника був місцем поховання та проведення поминальних та інших ритуальних заходів. Жертвоприношення на могильнику або поряд з поховальними об'єктами відомі в різних культурах. Найкраще це задокументовано на матеріалах античних некрополів: для цього існували спеціальні олтарі, канавки для крові жертвних тварин, вина або молока, спеціальні місця для спалення жертвних тварин. Це добре засвідчено як писемними джерелами, так і археологічно (Папанова 2006, с. 147—157). Окремі елементи ритуалів, які важко прослідкувати археологічно, ми знаємо виключно за творами античних авторів. За давньогрецькими традиціями виносити рештки тварин, які приносили у жертву богам та предкам, з території некрополів та теменосів заборонялось. Рештки зсипалися в спеціальні ями, причому, торкатися їх голими руками вважалося небезпечним.

У нашому випадку спалені кістки тварин можна спробувати розглядати у якості жертвних тварин присвячених предкам або богам. Вони могли знаходитися просто в ямах, прикриті уламками кераміки або у якомусь посуді. Але у низці випадків ситуація ускладнюється присутністю серед кальцинованих кісток тварин інвентарю. Це може більше свідчити на користь двох інших версій.

У разі, якщо ми маємо справу з кенотафом, то інвентар цілком може бути поєднаний з кістками тварин, які є частиною м'ясної напутьної їжі. Але на могильниках культури ЧСМ, у тому числі і на могильнику Оселівка напутьня їжа в кремаціях у більшості випадків представлена кістками тварин, які не мали слідів вогню, тобто напутьня їжа не проходила крізь вогонь, як і частина інвентарю. Втім, не виключено можемо мати справу з неуніфікованим обрядом, що при строкатості населення ЧСМ цілком можливо.

Можливо, ми маємо справу з заміщенням твариною тяжкохворого для символічного недопущення його смерті. Такий погляд на поховання, які не містять перепалених кісток взагалі та ті, в яких знаходили виключно кістки тварин, запропонувала Л.Є. Скиба, на матеріалах зарубинецької культури (Скиба 1992, с. 37).

На Пироговському могильнику зарубинецької культури третину (33 випадки зі 108) складають поховання тільки з кальцинованими кістками тварин (Скиба 1992, с. 19—20; 2001, с. 96—97, Пач-

кова 2006, с. 62). На могильниках зарубинецької культури випадки поховань виключно з кістками тварин поодинокі фіксувалися і до цього, але на Пироговському могильнику були застосовані методи мікроскопічного та мікрорентгенографічного досліджень гістоархітекtonики кісткових тканин з метою видової диференціації, бо не завжди збереженість кісткового матеріалу дозволяє зробити це базуючись виключно на морфології. З'ясувалося, що серед тварин траплялися кістки ведмедя, бика, свині, вівці, зайця, вовка, косулі, інколи риб. Кремації з кістками тварин ніяк не відзначені на могильнику: ні за місцезнаходженням, ні за типом, ні за набором інвентарю (Скиба 2001, с. 20).

Кремації культури ЧСМ, які містять тільки кальциновані кістки тварин можна інтерпретувати як поховання немовлят, від яких не залишилося кісток, кенотафи або замісні поховання. Всі варіанти можливі, тим більше, що відсоток таких поховань на тому ж таки могильнику Оселівка великий. Скоріше за все, при використанні гістології на інших могильниках ЧСМ кількість кремацій виключно з кістками тварин зростає.

II.B. Кальциновані кістки людини та некальциновані кістки тварин, які несуть сліди термічної обробки (приготування) можна розглядати як рештки тризни.

О.В. Петраускас трактує комбінацію кальцинованих кісток людини та тварини, як рештки тризни (Петраускас 1993, с. 313—326). Тут можна відзначити, що при вищеозначеній комбінації це цілком реально. Хоча повністю виключати можливість ситуації, коли кістки людини спалювались, а кістки тварини, які були напутньою їжею, не пройшли багаття, а були покладені пізніше, не можна, бо в кремаціях інколи знаходять інвентар, який не пройшов багаття, хоча частота таких випадків не є великою.

Висновки. Таким чином, кістки тварин, які супроводжують поховання культури ЧСМ, мали різне призначення. Найбільша їх частина походить від напутньої м'ясної їжі, причому, як з'ясувалося в ході дослідження у різних регіонах надавали перевагу м'ясу різних тварин. Найбільш поширеною була дрібна рогата худоба, птиця, яйця, значно рідше та тільки в тих регіонах, де мешкало степове населення — пізні скіфи або алани — в якості напутньої їжі використовували конину, в західних, де мешкали нащадки переселенців-вельбарців — частіше клали свинину. Яйця в похованнях ЧСМ, скоріше за все, є наслідком античних впливів. Можливо, не в усіх випадках вони

були напутньою їжею. М'ясна напутня їжа є усталеною ознакою високого соціального рангу похованого незалежно від його віку та статі.

Окрему групу серед тварин складають тварини супроводу (коні) та охоронці (собаки). В низці випадків, коли присутність кістей коней у похованнях корелюється з типами поховальних споруд, характерних для пізніх скіфів та аланів, це дає можливість пов'язати цю традицію зі степовим світом.

Частина матеріалу можна зв'язати з жертвами богам, предкам або замісними жертвами.

Тварини, кістки яких присутні в похованнях ЧСМ в міфології європейських народів переважно пов'язані з хтонічними культами, культами плодючості, звичаями вшанування предків, з ідеями безсмертя та воскресіння.

ЛІТЕРАТУРА

- Herodotus.* The Histories.
Gaius Iulius Caesar. De Bello Gallico.
Tacitus. De origine et situ Germanorum.
Ammianus Marcellinus. Res gestae.
 Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 2.
Белявец В.Г. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі (другая палова II — сярэдзіна IV ст.): Автореф. дис. ... канд. гіст. навук. — Мінск, 2009.
Белявец В.Г. Насельніцтва вельбарскай культуры ў «гісторыка-культурным развіцці зямель Беларусі рубяжу II/III — пачатку V ст. н. э. // Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период: К 90-летию со дня рожд. Л.Д. Поболя. — Минск, 2016. — С. 384—451.
Гимбутас М. Балты: люди Янтарного моря / Пер. с англ. С. Федорова. — М.: Центрполиграф, 2004.
Гопкало О.В. Социальная стратификация носителей культуры Черняхов—Синтана-де-Муреш // КСИА. — 2016. — 244. — С. 65—82.
Гопкало О.В., Рудич Т.О. Напутня м'ясна їжа з поховань культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. — Друкується.
Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1972.
Журавлев О.П. Определение остеологических материалов // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение Черняховской культуры у с. Великая Бугаевка. — К., 2013. — С. 383 (Oium. — 2).
Журавлев О.П. Фауна України: археологічні дослідження. — К.: Видавець Олег Філюк, 2016.
Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1982.
Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. — СПб, 1913.
Казанский М.М. Погребение эпохи переселения народов в Концештах: инвентарь, датировка, погребальный обряд, социальный статус и этнокультурная атрибуция // Stratum plus. — 2014. — № 4. — С. 299—336.
Козуб Ю.И. Раскопки некрополя. Ольвии // АО 1973 г. — 1974. — С. 285.

- Клингер В.П. Животные в античном и современном суеверии. — К., 1911.
- Кравченко Н.М. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 209—227.
- Кузьмина Е.К. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 26—126.
- Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М.: Наука, 1957.
- Ляшко С.Н., Папанова В.А. Охранные раскопки некрополя Ольвии // АБУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 178—179.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблемы этноса. — Lublin, 2001.
- Маккалох Д. Религия древних кельтов. — М.: Центрполиграф, 2004.
- Молев Е.А. История исследования семантики образа зайца в греко-скифской торевтике // Вестн. Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2015. — № 2. — С. 57—65.
- Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого р-на Черновицкой обл. // МЧК. — М., 1988. — С. 5—97.
- Никитина Г.Ф. База данных погребального обряда черняховской культуры. — М.: ИА РАН, 2012.
- Новиков А.В. Собаки в мировоззрении и ритуальной практике древнего населения Лесостепной и южнотаежной зон Западной Сибири // Археология, этнография и антропология Евразии. — М., 2001. — С. 72—83.
- Папанова В.А. Урочище Сто могил. — К.: Знання України, 2006.
- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.
- Петраускас О.В. Про «культовий шар» і поховання з трупопаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 36—51.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение Черняховской культуры у с. Великая Бугаевка. — К., 2013 (Oium. — 2).
- Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. — К., 2014.
- Русанова И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы: Прут, 2002.
- Скиба Л.Є. Світогляд племен Середньої Наддніпряниці на рубежі н. е. — К., 1992.
- Супруненко О.Б., Гопкало О.В. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання у Лавриківці) // Від венедів до Русі: 36. наук. пр. на пошану д. і. н., проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — К., 2014. — С. 205—224.
- Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989.
- Храпунов И.Н. Особенности могильника Нейзац // Крым в сарматскую эпоху. — Симферополь, 2012. — С. 188—207.
- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М.: Наука. — 1966 (МИА. — № 135).
- Bierbrauer V. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters // Archeologia Baltica. — 1989. — T. VIII. — S. 38—106 (Peregrinatio Gothica. — II).
- Geisslinger H. Sociale Schichtungen in den Opferdepos der Völkerwanderungszeit // Vorgeschichte Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. — Göttingen, 1970. — S. 198—213 (Abhandlungen d. Ardmie d. Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Klasse, Folge. — Nr. 74).
- Jankuhn H. Archaeologische Beobachtungen zu Tier- und Menschenopfern bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaft in Göttingen, 1. — Göttingen, 1967. — S. 117—147 (Pilogisch-historische Klasse. — Nr. 6).
- Junkelman M. Die Reiter Roms. — Mainz, 1990. — T. I: Reise, Jagd, Triumph und Circusrennen Gebundene Ausgabe.
- Kokowski A. Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. — Lublin, 1993. — Cz. I—III.
- Kulcsár V. A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — Aszód, 1998.
- Makiewicz T. Ołtarze i «paleniska» ornamentowane z epoki żelaza w Europie // Przegląd Archeologiczny. — 1976. — T. 24, nr. 2. — S. 103—183.
- Müller A. von. Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee. — Berlin, 1957 (Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. — T. 1).
- Wegrzynowicz T. Szczatki zwierzece jako wyras wierzen w casach cialopalenia zwlok // WA. — 1982. — T. 38. — S. 239—257.

O. GOPKALO, T. RUDYCH

ANIMALS FROM THE CHERNYKHIV— SÎNTANA-DE-MUREȘ CULTURE'S CEMETERIES

Bones of animals found on the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureș Culture's cemeteries divided on next groups.

I.A. II.A. Bones of animals from inhumations and cremations in farewell meal's role.

I.B. Bones of animals from inhumations, who carries souls of the newly deceased or keepers.

I.B. Separate animal's graves on cemeteries area can be longed by sacrifices.

II.B. Bones of animals from cremations, in which human bones absented can mean sacrifices to Gods or replacement grave.

II.B. The uncalcined bones of animals together with calcified human bones from cremations, can be explained as residues of the funeral feast.

The differences were existed between composition of herd and animals, which meat used for farewell meal. In the herd of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureș Culture a cattle prevailed, while among farewell meal small cattle, hens and eggs. The differences in farewell meal depended on the preferences of the majority of the population of certain regions of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureș Culture area. The carriers of the Velbark Culture's traditions preferred pork, the hellenized population of the Northern Black Sea region use meat horse as food. Besides, different peoples as part of the Chernykhiv—Sîntana-de-Mureș Culture had different attitudes towards the same animals.